

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347.61/.64

DOI <https://doi.org/10.15421/392108>

Грищенко О. П.,

*кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри права, філософії та політології
Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*

Єфремова О. П.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права, філософії та політології
Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*

ДЖЕРЕЛА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

SOURCES OF LEGAL REGULATION OF FAMILY RELATIONS IN UKRAINE

Із прийняттям Цивільного кодексу України (2003) та Сімейного кодексу України (2002) розпочався процес реформування сімейного законодавства України, дослідження джерел сімейного права є актуальним та має важливе теоретичне і практичне значення.

Мета статті – проаналізувати проблеми джерел правового регулювання сімейних відносин в Україні.

Джерела сімейного права – це сукупність державно-правових, соціально правових приписів та правових позицій, яких регулюють сімейні відносини та відображаються в таких формах, як нормативно-правові акти, загальні засади регулювання сімейних відносин принципи сімейного права загально визнані принципи і норми міжнародного права, міжнародні договори, нормативно-правові договори, правові акти Європейського Союзу, сімейні договори, правова доктрина, судовий та адміністративний прецедент, судова практика Конституційного суду України, Верховного Суду. Визначено види джерел сімейного права відповідно до правової традиції виникнення та існування джерел права, традиційні і нетрадиційні, відповідно до ієрархії в сімейному законодавстві України, відповідно до предмета правового регулювання, залежно від суб'єкта сприйняття, залежно від дії у просторі, залежно від юридичної сили та від місця системи джерел права, залежно від первинності (виникнення первинної та похідної за змістом).

Висновки. 1. Проаналізовано поняття джерел сімейного права як особливу правову категорію, яка позначає сукупність державно-правових, соціально-правових приписів та кризових правових позицій у сфері сім'ї та шлюбу, що регулюють особливу сферу суспільних відносин за допомогою особливого методу правового регулювання, як сукупність державно-правових, соціально-правових приписів та правових позицій, що містять норми сімейного права та регулюють сімейні відносини. 2. Охарактеризовано систему джерел сімейного права як єдину динамічну правову систему з урахуванням міжнародного та європейського досвіду регулювання сімейних відносин. 3. Реалізовано нормативно-правовий договір джерела сімейного права та соціальний регулятор сімейних відносин, який здійснює індивідуальне правове регулювання сімейних відносин. Доведено, що нормативно-правовий договір є винятковим джерелом сімейного права, який застосовується у разі потреби врегулювання думки кількох публічно-правових суб'єктів.

Ключові слова: право, сімейне право, сімейний кодекс, правові позиції у сфері сім'ї, правові засади шлюбу.

With the adoption of the Civil Code of Ukraine (2003) and the Family Code of Ukraine (2002), the process of reforming the family legislation of Ukraine began. The study of sources of family law is relevant and has important theoretical and practical significance.

The purpose of the article is to analyze the problems in the sources of legal regulation of family relations in Ukraine.

Sources of family law – a set of state and legal, social and legal requirements and legal positions, which regulate family relations and are reflected in such forms as regulations, general principles of family relations, principles of family law, generally accepted principles and norms of international law, international treaties normative legal agreements, legal acts of the European Union, family agreements, legal doctrine, judicial and administrative precedent, case law of the Constitutional Court of Ukraine, the Supreme Court determine the types of sources of family law according to the legal tradition of origin and existence of legal sources in the family legislation of Ukraine, according to the subject of legal regulation, depending on the subject of perception, depending on the action in space, depending on the legal force and the place of the system of sources of law, depending on the primary origin and primary derivative in content.

Conclusions. 1. The concept of sources of family law as a special legal category, which denotes a set of state and legal, social and legal regulations and crisis legal positions in the field of family and marriage, regulating a special area of public relations using a special method of legal regulation, as a set state-legal, social-legal prescriptions and legal positions that contain norms of family law and regulate family relations. 2. The system of sources of family law is characterized as a single dynamic legal system taking into account the international and European experience of regulating family relations. 3. The normative-legal agreement is a source of family law and a social regulator of family relations, which carries out individual legal regulation of family relations. It is proved that the normative-legal contract is an exclusive source of family law, which is applied in cases of necessity of settlement of opinion of several public-legal subjects.

Key words: law, family law, family code, legal positions in the field of family, legal principles of marriage.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Із прийняттям Цивільного

кодексу України (2003) та Сімейного кодексу України (2002), що набули чинності з 1 січня 2004 року, розпочався процес реформування сімейного зако-

нодавства України. На початок 2021 року до Сімейного кодексу України внесені зміни 46 законами, останні зміни від 28 серпня 2013 року, а також надано тлумачення у двох Рішеннях Конституційного суду України [6; 8].

Серед наукових праць вітчизняних науковців майже відсутні комплексні дослідження, присвячені джерелам правового регулювання сімейних відносин. Дослідження джерел сімейного права має важливе теоретичне і практичне значення, що зумовило необхідність його проведення на рівні цієї статті. Істотне значення в цьому процесі відіграє інтеграція економіки України до загальноєвропейського економічного простору, наближення її законодавства, політичної, правоохоронної та соціальної системи до стандартів Європейського Союзу (далі – ЄС), зважаючи на укладені угоди про безвізовий режим, реадмісію та асоціацію, а також імплементацію окремих директив ЄС із питань забезпечення прав людини та протидії дискримінації, в тому числі у сімейних правовідносинах. У зв'язку із цим для сімейного права України мають значення такі джерела права, як директиви та регламенти, прийняті Європейським парламентом та Радою ЄС. Однак у Сімейному кодексі України ці правові акти як джерела сімейного права не закріплені, хоча фактично застосовуються у світлі виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. На жаль, наукового дослідження місця правових позицій як джерел саме сімейного права майже не проводилось.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Окремим аспектам сімейного законодавства, в тому числі з питань змісту та особливостей джерел сімейного права, присвячені наукові праці теоретиків права, таких як Т.В. Бондар, О.В. Дзера, М.В. Менджул, І.В. Спасибо-Фатєєва, Р.О. Стефанчук, Ю.В. Білоусов, О.М. Слободян, Я.М. Шевченко, О.С. Яворська та ін. [2; 4; 7; 9].

Окремі проблеми сімейного права порушуються у працях таких науковців із сімейного права: Т.О. Ариванюк, І.В. Білоус, В.А. Ватрас, Л.В. Красицька, О.В. Оніщенко, Є.О. Харитонова та інші [1; 2; 4].

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Поза увагою вітчизняних і зарубіжних науковців залишилися основні критерії для класифікації джерел сімейного права, а також сукупності окремих джерел сімейного права та вироблення науково обґрунтованих рекомендацій, спрямованих на подолання відповідних теоретико-правових та прикладних проблем сімейного права.

Формулювання цілей статті. *Мета* статті – проаналізувати проблему джерел правового регулювання сімейних відносин в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Джерело права має розглядатися не лише у формальному, а й у змістовному значенні. Саме тому у формальному розумінні джерел права можна ототожнювати поняття форми та джерел права, оскільки, вони по суті, є невіддільні (документ, який не містить правових приписів та правових позицій не

є джерелом права, а відповідна правова позиція/припис не мають правових наслідків без зовнішнього вираження). Зауважимо, що статті 105-107, 109, 110 та 112 Сімейного кодексу України [6] «відповідають європейським принципам (1:1-1:4), зокрема: свободу розірвання шлюбу гарантовано законом; не вимагається певна тривалість шлюбу для його розірвання; процедура розірвання шлюбу визначена законом та здійснюється компетентним органом (як судом, так і адміністративним органом); гарантовано обидва види розлучення (за взаємною згодою, так і без згоди одного з подружжя)». На означені статті також спирається вітчизняний науковець М.В. Менджул [3, с. 188].

З позиції змісту, структури та форми вираження джерела сімейного права – це сукупність державно-правових, соціально-правових приписів та правових позицій, які регулюють сімейні відносини та відображаються в таких формах, як нормативно-правові акти, загальні засади регулювання сімейних відносин, принципи сімейного права, загальновизнані принципи і норми міжнародного права, міжнародні договори, нормативно-правові договори, правові акти Європейського Союзу, звичаї, релігійні норми, сімейні договори, правова доктрина, судовий та адміністративний прецеденти, судово-практика Конституційного суду України, Верховного Суду, ЄСПЛ. З цієї позиції поняття «джерела сімейного права» та «форми сімейного права» тотожні [1, с. 11].

Констатуємо, що важливо визначити основні види джерел сімейного права. Ними є: «1) відповідно до правової традиції виникнення та існування джерел права: традиційні і нетрадиційні; 2) відповідно до ієрархії в сімейному законодавстві України: а) акти правотворчості: Конституція України, акти міжнародного права, прийняті Україною, рішення ЄСПЛ, загальні засади сімейного законодавства, Сімейний кодекс України, Цивільний кодекс України (далі – СК, ЦК України), інші закони України, підзаконні нормативно-правові акти; б) акти, прийняття яких санкціоновано актами правотворчості: договори, правові позиції Верховного Суду, Конституційного суду України; в) акти які визнані державою або можуть бути використані під час застосування правових норм: правові звичаї, тому числі релігійні норми, правова доктрина; 3) відповідно до предмета правового регулювання: а) джерела сімейного права, які регулюють: подружні і прирівняні до них відносини, відносини батьків та дітей, інші родинні відносини, відносини усиновлення та відносини, пов'язані із влаштуванням дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; б) джерела права, які побічно регулюють сімейні відносини (наприклад, норми законів, які визначають поняття «член сім'ї», особливості реалізації земельних та житлових прав»; 4) залежно від суб'єкта прийняття: акти Верховної Ради України; акти Президента України, акти Кабінету Міністрів України, акти міністерств та інших органів виконавчої влади; акти органів місцевого самоврядування (наприклад, відповідні рішення місцевих рад); акти Конституційного суду

України, ЄСПЛ та Верховного Суду; акти міжнародних організацій та наднаціональних державоподібних утворень (у тому числі правові акти Європейського Союзу із сімейних питань); акти суб'єктів, що не належать до органів публічної влади або місцевого самоврядування: правові звичаї, договори, правова доктрина»; «5) залежно від дії у просторі: загальнодержавні, місцеві і локальні; 6) залежно від форми вираження: писані і неписані; 7) залежно від юридичної сили та від місця в системі джерел права: основні й додаткові; 8) залежно від первинності виникнення: первинні та похідні; 9) за змістом: джерела, які мають державно-правові приписи; джерела, які містять соціально-правові приписи; джерела, які містять правові позиції» [1, с. 13–14].

Вітчизняна вчена-правознавець І.В. Спасибо-Фатеева вважає, що «це привело б до більш повного регулювання фізичних осіб, уникнення дубляжу та конкуренції норм між СК та ЦК, і дозволило б позбутися норм, які є відносно «нормативними» та відносно «цивільно-правовими» [7].

Вітчизняні дослідники права пропонують встановити, які норми є ефективними та дієвими в регулюванні цивільних відносин, а які, навпаки, потребують удосконалення, в тому числі відповідно до європейських та міжнародних стандартів. Важливим критерієм як ефективності, так і дієвості норм вважають відповідну судову практику. «Визначено поняття системи джерел сімейного права та виділено її ознаки, якими є поліструктурність, взаємопов'язаність та взаємозумовленість, ієрархічність, одночасно динамічний (в аспекті регулювання сімейних відносин) та стабільний (в аспекті реалізації правових приписів та правових позицій) характер, об'єктивний (у частині залежності від об'єктивних обставин, таких як суспільний та державний розвиток) та суб'єктивний (виражають правову свідомість суб'єкта правотворчості та правозастосування) характер» [1, с. 13–14].

Маємо погодитися з думкою українського дослідника В.А. Ватраса, який вважає сімейне право єдиною системою, яка постійно змінюється, наповнюється, перетворюється, відходить від традиційних підходів до розуміння джерела права як виключно законодавства та норм права, що містяться в ньому, а також виявляє закономірності подальшого розвитку системи джерел [1, с. 14].

Також слід спиратися на значення принципів і норм міжнародного права у сімейному праві. Констатуємо, що вони є або самостійним джерелом сімейного права, яке міститься у відповідних правових документах міжнародних організацій, учасниками яких є переважна кількість держав світу або певного регіону (загальновізнані норми міжнародного права), або принципами, сформульованими в межах відповідних міжнародних документів, укладених переважною кількістю держав світу або певного регіону (загальновізнані принципи міжнародного права). В.А. Ватрасом у дисертаційному дослідженні запропоновано закріпити такий порядок їх застосування у Сімейному кодексі України:

а) мають пріоритетне значення у правовому застосуванні поряд із міжнародними договорами; б) у разі застосування аналогії права застосовується поряд із принципами сімейного права (маючи щодо них пріоритет) [1, с. 16].

Вітчизняні дослідники права доводять, що «підзаконні нормативно-правові акти як джерела сімейного права можна класифікувати: 1) за юридичною силою та дією в просторі: загальнодержавні, місцеві й локальні акти; 2) за предметом правового регулювання: акти програмного характеру; акти з питань забезпечення реалізації державних програм та норм законодавства розпорядчого характеру, що є підставою для прийняття інших нормативно-правових актів; акти з питань створення допоміжних та дорадчих органів щодо реалізації її державної сімейної політики; акти з питань реалізації її положень законодавства про влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; акти з питань реалізації положень законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству; акти з питань реалізації положень законодавства про державну реєстрацію актів цивільного стану; акти з питань реалізації положень законодавства про утримання дітей; акти з питань забезпечення усиновлення дітей; акти з питань реалізації положень про сімейні договори». Спираємося, вивчаючи проблему, на наукові дослідження В.А. Ватраса [1, с. 18].

Необхідно пам'ятати, що Конституція України, а також інші конституції, прийняті наприкінці ХХ ст. або на початку ХХІ ст., визначають основні засади шлюбу, права та обов'язки батьків і дітей, а також державну підтримку сім'ї, материнства, батьківства та дитинства, інші конституційні принципи сімейного права.

Вважаємо, що Конституція України як Основний закон держави врегульовує питання ієрархії актів сімейного законодавства, визначає конституційні принципи сімейного права, врегулювання питань шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства лише законами.

Науковці вважають, що роль та значення Цивільного кодексу України для регулювання сімейних правовідносин важливі. Також Цивільний кодекс України як кодекс приватного права нашої держави регулює не лише цивільні, а й сімейні відносини як субсидіарний законодавчий кодифікований нормативно-правовий акт. Його існування в правовому полі України демонструє, що основним джерелом права в нашій континентальній правовій системі є закон, а не прецедент, що свідчить про перемену теорії позитивізму в українській цивілістиці. Домінуюча роль закону впливає не лише з основоположного конституційного принципу верховенства права, а й із закріплених Сімейним кодексом України загальних засад регулювання сімейних відносин, згідно з якими вони регулюються (ч. 1 ст. 7) [6; 8].

Дотримуємося позиції вітчизняного вченого-правознавця В.А. Ватраса щодо визначення «міжнародного договору як правового акта, що укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим

суб'єктом міжнародного права, який має дуалістичну правову природу: з одного боку, він є джерелом міжнародного права і може врегульовувати обов'язки держав у сфері імплементації відповідних положень (принципів чи стандартів у національне законодавство або процесуальні відносини, які виникають між органами різних держав у сфері застосування положень міжнародного договору (є обов'язковим передусім для держави), з іншого – він є джерелом національного права, оскільки в разі чіткої визначеності його положень може бути реалізований акт прямої дії, за інших обставин – може бути застосований судом, виходячи з аналогії права або закону (є обов'язковим для будь-яких учасників сімейних відносин, права та обов'язки яких зачіпає міжнародний договір; предмет його правового регулювання є необмеженим і стосується будь-яких сімейних відносин)» [1, с. 19].

Аргументовано, що основоположними джерелами сімейного права Європейського Союзу (які можуть бути застосовані в порядку, визначеному розділом IX Закону України «Про Міжнародне приватне право» [5] як джерела сімейного права України і які мають значення для подальшої правотворчості в аспекті наближення законодавства України до права Європейського Союзу) є такі регламенти ради Європейського Союзу та Європейського парламенту: Регламент Рим III, за допомогою якого вирішуються питання, як суд має розглядати справу про розірвання транскордонного шлюбу, застосоване до цих відносин право, право вибору права (автономія волі сторін); III Брюссельський регламент «Про юрисдикцію застосовного права, визнання та виконання рішень, а також ж співробітництво у справах, пов'язаних з аліментними зобов'язаннями»; Регламент «Про посилення співробітництва у сфері юрисдикції застосовного права, а також ж визна-

ння та виконання рішень із питань майна партнерів, що перебувають у зареєстрованому партнерстві»; Регламент «Про посилення співробітництва в сфері юрисдикції застосовного права, а також визнання та виконання рішень з питань майна подружжя», а також II Брюссельський регламент, який застосовується до окремої групи цивільно-процесуальних відносин, а саме розлучення, розірвання та анулювання шлюбу, а також до усіх аспектів батьківської відповідальності.

Висновки. На підставі аналізу законодавчих актів та наукових джерел зроблено висновки. 1. Проаналізовано поняття джерел сімейного права: це особлива правова категорія, яка позначає сукупність державно-правових, соціально-правових приписів та правових позицій у сфері сім'ї та шлюбу, що регулюють особливу сферу суспільних відносин за допомогою особливого метода правового регулювання; це сукупність державно-правових, соціально-правових приписів та правових позицій, що містять норми сімейного права та регулюють сімейні відносини. 2. Охарактеризовано систему джерел сімейного права як динамічну правову систему з урахуванням міжнародного та європейського досвіду регулювання сімейних відносин. 3. Проаналізовано нормативно-правовий договір як джерело сімейного права та соціальний регулятор сімейних відносин, який здійснює індивідуальне правове регулювання сімейних відносин. Доведено, що нормативно-правовий договір є винятковим джерелом сімейного права, який застосовується у разі потреби урахування думки кількох публічно-правових суб'єктів.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі полягають у визначенні дефініції «правова позиція» в сімейному праві як суб'єкта застосування правової норми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ватрас В.А. Джерела сімейного права : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Тернопіль, 2020. 44 с.
2. Збірник цивільного законодавства. Особлива частина. Суміжні інститути. Том 2 (II). Упоряд.: Р.О. Стефанчук, Ю.В. Білоусов, О.М. Слободян та ін.; За заг. ред. Р.О. Стефанчука. Київ : АртЕк, 2018. 645 с.
3. Менджул М.В. Теоретичні проблеми дії принципів сімейного права : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Харків, 2020. 544 с.
4. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України (Глава 12, крім ст. 123. В.А. Ватрас) / За заг. ред. Т.В. Боднар, О.В. Дзери. Київ : Юрінком Інтер, 2020. С. 190–220.
5. Про міжнародне приватне право: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (дата звернення: 20.02.2021).
6. Сімейний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2002. № 21-22. Ст. 135. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 20.02.2021).
7. Спасибо-Фатеева І.В. З приводу концепції щодо модернізації Цивільного кодексу України (рекодифікації). *Судебно-юридическа газета*. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/157375-z-privodu-kontseptsiyi-schodomodernizatsiyi-tsilvilnogo-kodeksu-ukrayinirekodifikatsiyi?fbclid=IwAR1hfyHbqU1uNaB93PsuYzDXIICcyFhOPcleGwzrlxj8xVYgoh5x9cq3g> (дата звернення: 29.12.2020).
8. Цивільний кодекс. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 20.02.2021).
9. Яворська О.С. Цивільному кодексу потрібен хранитель. *Рекодифікація цивільного законодавства і система права України у контексті євроінтеграційних процесів* : матер. всеукр. науково-практичн. конфер., Одеса, 8–9 листопада 2019 року. За заг. ред. д.ю.н., проф. Є.О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2019. С. 79–84.